

آرایه های مساجد دو ایوانی خراسان

رجبعلی لباف خانیکی

باستان شناس، موسسه فرهنگی_پژوهشی کهن بوم خراسان

چکیده:

از اوائل قرن هفتم هجری قمری ساخت مساجد دو ایوانی یا به گفته آندره گدار «سبک خراسانی» آغاز شد و به سرعت در شهرهای جنابد (گناباد)، تون (فردوس)، رقه، سنگان، رشتخوار و زوزن گسترش یافت.

این مساجد به لحاظ نقشه و تزیینات با مساجد قبل از خود تفاوت هائی داشت، در نقشه آن ها دو ایوانی، دو شبستان در طرفین ایوان قبله و رواق هائی در طرفین مسجد در نظر گرفته می شد و از نظر تزیینات نیز عناصر و موضوعات تزیینی با گذشته متفاوت بود. در

تزیینات آجری، آجر تراش بر آجرهای قالب زده بیشه گرفت، نقوش گچبری و کتیبه ها متراکم تر، متنوع تر و در بعضی موارد نوع خط از کوفی به نسخ تغییر کرد.

یک عامل جدید دیگر در آرایه ها عمده شد و آن کاشی بود که در ابتدا با آجر تلفیق می شد و در اواخر دوران حیات آن مساجد در مسجد زوزن به فراوانی مورد استفاده قرار گرفت و حتی منجر به پیدایش نوع جدیدی از کاشی به نام «کاشی معرق» در آن مسجد شد

آرایه های مساجد دو ایوانی خراسان بسیار متنوع و زیبا بودند و اگر حمله مغولان ساخت آن مساجد را متوقف نکرده بود احتمالاً شیوه های جدید و متنوع دیگری را در تزیینات شاهد بودیم. در مقاله حاضر آرایه های مساجد دو ایوانی به تفکیک مساجد و موضوعات مرور شده است.

واژگان کلیدی: مساجد دو ایوانی، سبک خراسانی، آجرکاری، گچبری، کتیبه

مقدمه

با ساخت «مسجد جامع گناباد» در عصر خوارزمشاهیان به سال ۶۰۹ ه.ق در کنار بقایای مسجدی کهن تر مربوط به دوران سلجوقی نوع جدیدی از مساجد معروف به «دو ایوانی» شکل گرفت و بعد ها ساخت آن ها در دیگر شهرهای خراسان چون تون، رقه، رشتخوار، سنگان، فریومد و زوزن تا سال ۶۱۷ ه.ق (آغاز تهاجم مغول ها) ادامه یافت.

«آندره گدار» آن گونه مساجد را «سبک خراسانی» نامیده است (گدار ۱۳۶۶: ۲۶۰-۲۵۶، رحیمی آریایی ۵۳۲: ۱۴۰۰، اکبری ۱۴۰۰: ۵۵۶۵۵۴) زیرا خاستگاه و حوزه جغرافیائی گسترش آن گونه مساجد خراسان بوده است (پیرنیا ۱۳۸۴: ۴۳)

مساجد دو ایوانی یا خراسانی، دارای یک میان سرا و دو ایوان در سمت قبله و مقابل آن است. در دوسوی ایوان قبله، دو شبستان و در دو جانب صحن مساجد دو رواق مسقف وجود داشته که معمولاً از غرفه های همجوار و مرتبط با یکدیگر تشکیل شده اند.

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

ساختار مساجد دو ایوانی در دوران خوارزمشاهی به شیوه رازی و تقریباً ادامه معماری دوران سلجوقی بود با این تفاوت که در نقشه و تزئینات تفاوت های داشته اند.

نقشه مساجد دو ایوانی نسبت به گذشته ساده تر و میان سرا یا صحن به نسبت وسیع تر شده و تراکم فضاها بیشتر در سمت قبله بوده است. اما آرایه های مساجد دو ایوانی خوارزمشاهی نسبت به قبل تا حدودی متفاوت و متنوع تر گردیده است.

از مساجد دو ایوانی برجای مانده در خراسان، مسجد های رقه و رشتخوار در کوران حوادث به قدری آسیب دیده و متحول شده اند که از تزئینات معماری آن ها کمترین اثری برجای مانده اما اکثر آن ها که به همت انجمن آثار ملی و مسئولان و کارشناسان دلسوز ترمیم و تثبیت شده اند اینک از جمله مفاخر فرهنگی و هنری محسوب می شوند.

این بناها عموماً از آجر و گچ شکل گرفته و سیمای آن ها با تزئینات آجری و کاشی و گچبری و کتیبه آراسته شده و آن تفاوت ها مسجد های دو ایوانی را با بناهای کهن تر متمایز کرده است زیرا:

در تزئینات آجری بناهای عصر سامانی تا پایان دوران سلجوقی جهت اجرای طرح های تزئینی ترجیح می دادند که آجرها را در اندازه های متفاوت تهیه و با تنوع در چیدمان آن ها طرح های مورد نظر را اعمال کنند مانند آرامگاه امیر اسماعیل سامانی (۲۹۵ ه.ق) در بخارا (ر.ک: پیرنیا ۱۳۸۷: ۱۱۸، شراتو ۵۷۵۵: ۱۳۷۴) و آرامگاه ارسلان جاذب (دوران غزنوی) در سنگ بست (لباف خانیکی ۱۳۷۸: ۴۶۴۳، موسی تبارصالحی کاخکی ۱۳۹۵: ۱۰۹۹۷) و رباط شرف (۵۰۷ ه.ق) در کنار راه ابریشم، میانه مشهد و سرخس (گذار، همان: ۱۹۵_ ۱۷۶، پیرنیا ۱۳۸۷: ۱۹۴_ ۱۹۲، لباف خانیکی، همان: ۴۶۴۳) و میل کرات (دوران سلجوقی) در جنوب تایباد و مسیر راه تایباد به خواف (ر.ک مخلصی ۱۴۰۰: ۴۸۱۴۷۰) و یا تزئینات آجری را در هیات نقوش هندسی و گیاهی و کتیبه قالب ریزی کنند مثل مدرسه نظامیه خرگرد خواف (گذار، همان: ۲۵۵۲۴۱) و مسجد جامع عصر سلجوقی در زوزن (ر.ک لباف خانیکی ۱۳۷۸: ۵۸۵۵۸۲/۱) اما در تزئینات آجری مساجد دو ایوانی علاوه بر آجرهای نره کامل که در قاب ها و حاشیه های نمای تزئینی پایه ایوان های مساجد جامع گناباد و سنگان و فریومد و تون و رشتخوار و زوزن به کار رفته، از آجرهای قالب زده گره دار مشبک و از آجر تراش نیز به فراوانی در آن مساجد ها استفاده شده و هنر مند مانند گذشته چندان خود را در قید اجر های متنوع کوچک و بزرگ قالب گرفته قرار نداده بلکه با برش و سایش آجر های سالم و یکنو

اخت، اندازه لازم را ایجاد و در جهت تحقق منظورش در چیدمان دیوار و سقف یا شکل دهی به کتیبه مورد استفاده قرار داده است. که اجرای تزئینات آجری مساجد جامع گناباد و سنگان و فریومد و زوزن از آن جمله اند اما آجرهای قالب زده منقوش به گره ها و شبکه ها و نقوش هندسی ظریف در ابعاد مختلف در سر پایه ایوان ها و درگاهی ها و نیز لچکی ها فراوان است و ظریف ترین و کوچک ترین آجرهای قالب زده در ابعاد بسیار کوچک حاشیه ها و ستون نماهای چند ضلعی طرفین ایوان قبله را در مسجد فریومد پوشش داده اند..

خلق کتیبه های آجرتراش بر پیکره مساجد دو ایوانی خراسان از ابتکارات زیبا و مهم محسوب می شوند.

کتیبه آجری کوفی بلند اطراف ایوان قبله مسجد جامع گناباد و کتیبه آجری کوفی عریض و برجسته اطراف ایوان های مسجد زوزن و قاب آجری بلند کتیبه مانند رویه پایه های طرفین ایوان مسجد تون، از جمله ترفند های روان شناسانه اند که ایوان مسجد های گناباد و تون را بلند و ایوان های مسجد جامع زوزن را با عظمت تر از آنچه هستند نشان می دهند.

از جمله نوآوری های دیگر در این گونه مساجد تلفیق آجر و کاشی است که به انحاء گوناگون و اشکال مختلف اجرا شده است از جمله:

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

در مسجد جامع تون (فردوس) برش های کاشی فیروزه ای مثلث شکل برخی گوشه های شکل گرفته از آجر را

پر کرده و در مسجد های جامع گناباد

و سنگان و فریومد قبه های کاشی فیروزه ای بر میانه شبکه گره آجرهای قالب زده نشسته و هماهنگی مناسب و زیبایی از رنگ های نخودی و فیروزه ای به نمایش گذاشته است. در ایوان قبله مسجد جامع زوزن هنر مند چیره دست با تلفیق آجر و کاشی زیبا ترین قاب ها را بر روی پایه ها و اسپر ایوان قبله شکل داده و درون قاب ها را با گل و برگ های تراشیده از آجر و کاشی آراسته است ، درون قاب های بزرگ مستطیل شکل میانی را با کتیبه و قطعات آجر تراش و کاشی پر کرده اند و قاب های مستطیل و چند ضلعی لبه های طرفین پایه ها هم با نقوش تلفیقی آجر و کاشی زینت یافته اند. زیبا ترین و پر کارترین قاب ها بر اسپر ایوان قبله مسجد جامع زوزن در هیأت ۱۳ قاب دایره در میان یک قاب عریض و بلند مستطیل شکل مزین به قطعات آجر و کاشی نقش بسته و تفاوت هائی با یکدیگر دارند از جمله قاب میانی را کتیبه ای از کاشی فیروزه ای که بر گرد کلمه «الله» تشکیل ستاره ای داده اند، پر کرده و بر میان شمسه آجری مرکز دایره مشبک دو قاب طرفین قاب مرکزی، ۹، نوشته شده است: «دوعا گوی عز تو» «دوعا می خواهد» (ر.ک عدل ۱۳۷۷: ۱۰۶۹۰، لباف خانیکی ۱۳۷۸: ۵۳۵۰) در ایوان شرقی یا ایوان مقابل ایوان قبله مسجد زوزن نیز با تلفیق آجر و کاشی مقرنس عظیم و با شکوهی شکل گرفته که تمامی سقف ایوان را پوشش داده است. بر رویه پایه های آن ایوان نیز قالی مستطیل، کتیبه های کوفی درشت و برجسته را در بر گرفته است. در میان مساجد دو ایوانی خراسان تنها در مسجد جامع زوزن کاشی به تنهایی ایفا گر تزییناتی شده و برای نخستین بار به صورت «کاشی معرق» ظاهر شده ، به همان دلیل مسجد زوزن را خاستگاه کاشی معرق دانسته اند (عدل، همان)

گچبری نیز در برخی مساجد دو ایوانی خراسان خوش درخشیده است در مسجد های جامع گناباد و زوزن نشانه هائی از گچبری بر ایوان ها بر برجای مانده و محراب شبستان مسجد رشتخوار هم با گچبری و نقاشی روی گچ تزئین شده اما گچبری های احتمالی مفصل آن مسجد ها از میان رفته اند .

گچبری های مفصل و متنوع و بسیار زیبای باقی مانده در بخش های مختلف مسجد جامع فریومد نمونه های خوبی از گچبری ها و برجسته کاریها است که گاه با نقاشی توأم شده اند. در مسجد فریومد نقطه ای خالی از آرایش وجود نداشته و جاهایی که از تزئینات آجری بر کنار مانده یا امکان نصب و اجرای تزئینات آجری نبوده، با گچبری آراسته شده است گچبری ها در بعضی نقاط به لحاظ ظرافت و زیبایی اعجاب انگیز است . تزئینات آجری و گچی همه جای مسجد فریومد را آراسته و در زیر طاق ها و سطح لچکی ها گچبری های بسیار زیبا با موضوعات گیاهی مانند اسلیمی و گل و برگ و هندسی مثل اشکال گوناگون و صلیب اجرا شده است. بدون اغراق می توان ادعا کرد که زیبا ترین و پخته ترین کتیبه های تزئینی به طریق گچبری بر ازاره فوقانی و پخی جلو ایوان نگاشته شده است. کتیبه هائی که فقط بر ازاره دیوارهای مسجد کرمانی های در مجموعه معماری شیخ احمد جام همانند دارند. هنرمند کوشیده است بیشترین گستره را جهت هنر نمایی در اختیار بگیرد به گونه ای که حتی کمر بند آجرها را با اشکال متنوع و زیبا آراسته است. (ر.ک هیلن برآمد: ۱۸۳ _ ۱۸۲ به نقل از شیلابلر)

در یک کلام می توان گفت بر سیمای مساجد دو ایوانی خراسان با آجر و کاشی و گچ مظاهر زندگی و عشق پایمان و هنر نگاشته اند.

منابع

۱_ گدار، آندره ۱۳۶۶ آثار ایران ج ۲، ترجمه ابوالحسن سرو قد مقدم، بنیاد پژوهش های اسلامی، مشهد

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

۲_ پیر نیا. محمد کریم ۱۳۸۷، سبک شناسی معماری ایران، سروش دانش، تهران

۳_ پیر نیا. م

حمد کریم ۱۳۸۴، معماری اسلامی ایران، سروش دانش، تهران

۴_ هیلن برند. روبرت ۱۳۸۰ معماری اسلامی، ترجمه باقر آیت الله زاده شیرازی، انتشارات روزنه، تهران

۵_ موسی تبار. نجم‌مصلحی کاخکی. احمد ۱۳۹۵، سنگ بست، فرهنگستان هنر، تهران

۶_ تینگهاوزن شراتو. بمباچی ۱۳۷۶، هنر سامانی و غزنوی، ترجمه یعقوب آژند، انتشارات مولی، تهران

۷_ کاتلی. مارگریتا هامبی لوثی ۱۳۹۴، هنر سلجوقی و خوارزمشاهی، ترجمه یعقوب آژند، تهران.

۸_ لباف خانیکی. رجبعلی ۱۳۷۸، سیمای میراث فرهنگی خراسان، سازمان میراث فرهنگی کشور، تهران

۹_ لباف خانیکی. رجبعلی ۱۳۷۸ «سی تحول مسجد جامع زوزن»، مجموعه مقالات همایش معماری مسجد، گذشته، حال، آینده»، دانشگاه هنر، تهران

۱۰_ عدل. شهریار ۱۳۷۷ «نگاهی به برداشت ها و دید های شمارگانی و فتوگرامتری شده زوزن و بسطام»، اثر، ش ۳۰۲۹، تهران

۱۱_ مخلصی. محمد علی ۱۴۰۰ «میل کرات، تایباد» خراسان نامک، مقالات باستان شناسی، تاریخ و معماری خراسان» گرد آوری و تدوین میثم لباف خانیکی با همکاری محمد مهدی امینی قمی، خانه اندیشمندان، تهران

۱۲_ رحیمی آریایی. افروز ۱۴۰۰ «روش شناسی تزئینات آجری مساجد خراسان از شیوه خراسانی تا آذری»، خراسان نامک....

۱۳_ اکبری. پریش ۱۴۰۰ «تاملی در محراب های مساجد دواپوانی خراسان: کارکرد و تزئینات» خراسان نامک....